

ФОРМУВАННЯ РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ВИЩОЇ ШКОЛИ

«Саме конкуренція, а не форма власності, є основою ринкової економіки»

Жан Тіроль

ВСТУП

Україна знаходиться на шляху кардинальних реформ. Однією із таких реформ є реформи університетської освіти. З прийняттям нового закону «Про вищу освіту» багато заговорили про початок реформи вищої школи, але чи це так? Це вже другий закон «Про вищу освіту», прийнятий за роки незалежності України. Чому не спрацював перший закон і чи є можливості імплементації основних положень цього закону в життя? Тому проблема реформи університетської освіти є надзвичайно актуальною. Важливим є зрозуміти сутність процесу реформи. Без вивчення досвіду функціонування університетів у розвинутих країнах і вирішення проблем, які постають перед університетами неможливо успішно провести реформу в Україні.

Важливо зрозуміти сутність освіти і особливо університетської. Прописною істиною є те, що освіта – це один з найдавніших соціальних інститутів, викликана потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління для життя, для вирішення економічних, соціальних, культурних проблем, що стоять перед людством. Вона безпосередньо впливає на розвиток процесів, які приносять суспільству прибутки, та збільшує його інтелектуальний потенціал. Освіта є одним із трьох показників рівня розвитку країн, націй і народів, людських спільнот поряд з тривалістю та рівнем життя.

Нині загально визнаним є функціонування сфери освіти як ринку освітніх послуг, який визначається як складне економічне явище, що характеризується попитом і пропозицією, їх взаємодією, наявністю механізму формування ринкової рівноваги та встановленням рівноважної ціни на освітні послуги.

Питанням розвитку ринку освітніх послуг присвячено велику кількість наукових досліджень вітчизняних вчених, таких як Акмаєв А.І., Астахов В.В., Батченко Л.В., Дмитриченко Л.І., Лук'янченко Н.Д., Мартякова О.В., Новикова О.Ф., Оболенська Т.Є., Борецька Н.П., Дубницький В.І. та інших.

Проте на сьогодні недостатньо досліджено теоретичні аспекти функціонування ринку освітніх послуг. В цьому рефераті нами поставлено завдання проаналізувати елементи ринку освітніх послуг як складової ринку послуг, тобто визначити процес

формування ринкового середовища освітніх послуг вищої школи. В нашому дослідженні під вищою школою ми розуміємо університети та академії, які акредитовані за третім і четвертим рівнем.

В умовах ринкової економіки освіта перетворюється на галузь національної економіки і регулюється економічними законами попиту і пропозиції, хоч і з відомою специфікою, обумовленою як характером послуги, що надається, так і високим ступенем втручання держави в ринкові процеси в даній сфері. Ринок освітніх послуг, не може нормально функціонувати без щонайменше двох основних умов. Перша – наявність на ринку продавців і покупців, тобто суб'єктів ринкових відносин, які можуть вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі-продажу освітніх послуг. Друга – велика кількість учасників ринку, щоб підтримувалось конкурентне середовище. Товаром на цьому ринку виступають освітні послуги, які надаються освітніми закладами. В науковій літературі немає однозначного визначення сутності поняття «освітня послуга», що вказує на зацікавленість науковців даною проблемою.

В загальному освітнім послугам характерні ті ж властивості, що є характерними для послуг в цілому, а саме: нематеріальність, неможливість накопичення і зберігання, невіддільність від джерела, зміна якості. Однак не збереженість освітніх послуг виявляє себе подвійно. З одного боку, неможливо заготовити послуги в повному обсязі заздалегідь і складувати їх як товар у чеканні на підвищення попиту. З іншого боку, тільки їм властиве природне для людини забування отриманих знань. Крім того знання мають властивість старіти під впливом науково-технічного і соціального прогресу.

О. Федорищев, В. Шуметов¹ виділяють наступні властивості освітніх послуг:

- освітні послуги найчастіше надаються при безпосередньому особистому спілкуванні викладача зі споживачем послуги;
- освітня послуга має нематеріальний характер. Досить складно кваліфікувати результат послуги, і, головне, без прояву волі отримувача послуги неможливо забезпечити досягнення її мети – одержання знань, умінь, навичок;
- важливою умовою надання освітньої послуги є викладачі та освітня організація;
- освітня послуга не підлягає нагромадженню і перерозподілу;
- нерозривність споживання і виробництва освітньої послуги;
- мінливість якості освітньої послуги. Якість навчальних дій у головним чином залежить від рівня освітніх програм, кваліфікації, компетентності викладачів, якості ресурсів, керівництва та управління;
- надання освітньої послуги одномоментною дією. Воно має тривалий характер і здійснюється протягом визначеного часу у процедурній формі, стадійно, послідовно;
- освітня послуга має адресну спрямованість, орієнтована на визначене, досить обмежене коло осіб, обумовлених цілями, задачами, умовами навчання, що передбачають попередній освітній рівень, їх освітні потреби, а також освітні методики і технології.

¹ Федорищев О. И. К вопросу о мониторинге системы высшего профессионального образования [Электронный ресурс] / О. И. Федорищев, В. Г. Шуметов. – Режим доступа: http://www.eduhmao.ru/portal/dt?last...d=ARTICLE_57672

Визначивши сутність освітньої послуги, нам необхідно визначити чинники, які формують ринкове середовище освітніх послуг.

1. ОСОБЛИВОСТІ РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

Вища освіта є одним із важливих показників людського розвитку суспільства (країни). Але не завжди цей показник може чітко визначати рівень розвитку суспільства. Кількість людей з вищою освітою не завжди свідчить про здатності цих людей вирішувати проблеми суспільства або країни. Тут важливим фактором виступає якість освітніх послуг. Особливо це яскраво видно на прикладі підготовки лікарів з вищою освітою. Диплом про завершення навчання в університеті не гарантує, що його власник може лікувати хворих.

Ми розглядаємо університет як звичайну організацію як відкриту систему, що функціонує в умовах ринку. В такі організації є «вхід» і «вихід», тобто університет приймає на навчання молодих людей, яким після певного періоду часу надає освітні послуги, і випускає в суспільство з певними знаннями, кваліфікацією і готовністю до реалізації себе в суспільстві. Разом з тим університет це складна організація з певними особливостями, які притаманні саме їй. Ми не ставимо завдання у нашій доповіді висвітлити ці особливості і лише звертаємо увагу на те, що сьогоденні університети сформувалися протягом тривалого часу і деякі університети нараховують сім-вісім століть. У процесі тривалого існування вони виробили певні норми і правила, визначили своє місце у суспільстві. Але з самого початку свого існування вони існували в тій чи іншій мірі залежно від економічного середовища, в тому числі і від потреб ринку. В Україні цей процес дуже відстав від західноєвропейського. До початку двадцятого століття тут було всього чотири університети (Львів, Харків, Київ і Одеса), тоді як у Європі їх налічувалося більше ста і більшість з них мали давню історію, традиції і здобутки. В Україні процес здобування університетської освіти було припинено після більшовицького перевороту. Відновлення вищої освіти, яке почалося в двадцятих роках минулого століття відбувалося на зовсім іншій основі і радянські університети (інститути) будувалися за зовсім іншими принципами.

Для вивчення проблем формування ринкового середовища надання освітніх послуг цей факт є дуже важливим, оскільки дає нам можливість показати необхідність формування нових потреб в освітніх послугах.

Однією із проблем формування ринкового середовища освітніх послуг вищої освіти є економічний, суспільно-політичний, техніко-технологічний і інноваційний розвиток країни. В країні з низьким техніко-технологічним рівнем розвитку не потрібні спеціалісти, наприклад, з нанотехнологій по простій причині – вони не зможуть реалізувати на практиці свої знання. Якщо ми говоримо про загальний рівень розвитку країни, то ми повинні й говорити про рівень розвитку університетської освіти. Звичайно тут необхідно враховувати особливості видів освітніх послуг. Так, висококваліфіковані лікарі, вчителі, правознавці потрібні будь-якій країні з будь-яким рівнем економічного розвитку. Разом з тим спеціалісти рідкісних і високих технологій не завжди можуть або взагалі не можуть знайти місце роботи. З іншого боку, без достатнього техніко-технологічного рівня розвитку неможливо створити

матеріально-технічну базу університетів. Тому тут ми бачимо замкнуте коло. В Україні є університети де готують фахівців з технічних спеціальностей на застарілому обладнанні, а технологам дають знання про технології середини минулого століття.

Потреба у фахівцях є незначною в умовах економічного спаду і трансформації з одного боку, і з іншого випуск таких спеціалістів не завжди відповідає сучасним вимогам. Тут важливо відмітити, що зростання пропозиції фахівців в Україні зумовлено не чисто економічними потребами, а причини цього явища криються в соціально-психологічній площині. Зростання чисельності різних університетів обумовлено не потребами суспільства, а бажанням великої кількості випускників здобути вищу освіту. Таке бажання спонукало відкриттю багато приватних університетів без будь-яких обґрунтованих підстав². Цю проблему ми детальніше проаналізуємо дещо далі.

Дуже важливим є формування системи мотивації для отримання вищої освіти. В першу чергу це стосується вмотивування студентів для здобуття знань. В більшості країн світу здобувач вищої освіти в майбутньому здобуває певний соціальний статус, який підтверджується вищою заробітною платою порівняно з тими хто не має вищої освіти. Нажаль в Україні ситуація виглядає зовсім іншою. Така ситуація склалася в минулому, коли кваліфіковані робітники могли отримувати заробітну плату в декілька раз вищу, ніж фахівці з вищою освітою. Це пояснювалося ідеологічними вимогами радянських керівників, які не могли допустити, щоб клас «білих ворітників» набув неконтрольованої ваги.

Сьогоднішній стан в Україні такий, що випускники університетів в своїй більшості не можуть працевлаштуватися за отриманим фахом. Дуже часто вони взагалі поповнюють ряди безробітних або емігрують в іншу країну. Тільки 20 відсотків випускників працевлаштовуються після закінчення університету. Тут простежується надмірна пропозиція порівняно з попитом. Чисельність університетів за останні двадцять років значно зросла і це відбилося на якості освіти. Процес надмірного зростання студентів у вищих закладах освіти пояснюється багатьма причинами. Значний вплив на цей процес має ментальність нації, коли батьки намагаються дати вищу освіту своїм дітям будь-якою ціною. Іншою причиною є неможливість влаштуватися на роботу після закінчення школи. За проведеним анкетним опитуванням переважаючою причиною вступу до університету є вимога батьків (41%), потім за нею – вартість навчання (28%), вибір професії – 21% і решта (10%) опитаних вказали інші причини. З наведених даних ми бачимо, що тільки більше 20 відсотків студентів свідомо вибирають спеціальність навчання. Це приблизно така ж цифра, яка відповідає частці випускників, які працевлаштовуються на роботу за спеціальністю після закінчення університету.

Особливої уваги потребує такий важливий інституціональний чинник як правове забезпечення діяльності університетів. В першу чергу необхідно привести законодавчу і нормативно-правову базу вищої освіти України до світових вимог, відповідно структурувати систему вищої освіти та її складові, упорядкувати перелік спеціальностей, переглянути зміст вищої освіти; забезпечити інформатизацію

² V. Grynchutskyj, The development of university management in the Ukraine // Current problems of University management / ed. By Tadeusz Wawak. – Krakow, 2013. P. 100–104

навчального процесу та доступ до міжнародних інформаційних систем. Університет повинен орієнтуватись не лише на спеціальності, які потребує ринок, але й наповнити зміст освіти новітніми матеріалами, запровадити сучасні технології навчання з високим рівнем інформатизації навчального процесу, вийти на творчі, ділові зв'язки з замовниками фахівця³.

Говорячи про роль держави в освітньому процесі ми виходимо з тих положень, що держава повинна регулювати ринок освітніх послуг в плані забезпечення якісної підготовки спеціалістів, фінансування наукових програм, розміщення державних замовлень на підготовку фахівців. Виходячи з цього держава повинна розробляти довгострокову стратегію розвитку університетів, враховуючи вимоги громадянського суспільства, перспективи національного і світового розвитку. Університети потребують сучасної матеріально-технічної бази, забезпечення новими методиками навчання, залучення студентів до наукової роботи. Обов'язковим принципом діяльності університету повинна стати наукова підготовка студентів, участь студентів у наукових дослідженнях кафедри. Вирішити такі складні питання без державної допомоги університет не зможе.

Відповідно до вимог сучасності викладачі університетів повинні підвищувати свій професійний рівень. Під професійним рівнем ми розуміє здатність викладача займатися не тільки педагогічною діяльністю, але й науковою. Для цього необхідно корінним чином змінити системи підвищення кваліфікації, яка на сьогодні носить чисто формальний характер. В Україні практично знищена система тривалих творчих відпусток, які дозволяють викладачам завершувати наукові дослідження. Надзвичайно застаріла матеріально-технічна база для проведення прикладних досліджень та сучасних наукових розробок.

Однією із негативних ознак державної політики у сфері вищої освіти є політика комерціалізації науки в умовах економічної стагнації. Це практично означає ліквідацію теоретичних розробок у сфері гуманітарних та соціально-економічних наук. Інституціональне середовище залучення додаткових коштів для наукових розробок відсутнє, бізнес не зацікавлений у фінансуванні нових технологій, наукових дослідженнях, оскільки схильний закупляти зарубіжні розробки, які обходяться можливо і дорожче, але апробовані зарубіжною практикою.

Одним із ймовірних шляхів пошуку додаткових засобів для фінансування наукових досліджень може бути скорочення кількості університетів державної форми. Сьогодні в Україні існує більше двохсот університетів, академій та інститутів, які готують фахівців для економіки України. Тому логічно було скоротити кількість таких навчальних закладів з розрахунку один університет на один мільйон мешканців регіону. Десь у такому приблизно співвідношенні сьогодні функціонують університети в Західній Європі та США.

³ Опрытний С. Особливості управлінського процесу у сфері вищої освіти // Вісн. НАДУ. – 2004. – №3. – С.447–453

2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТНИХ УМОВ НА РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Сьогодні відсутнє комплексне науково-методологічне забезпечення сучасного менеджменту вищої освіти, не визначені й не сприйняті суспільством процедури оцінювання знань, гармонізації наукових ступенів і вчених звань, є суттєві проблеми у забезпеченні якості освіти.

Загальна теорія конкуренції говорить про те, що чим більше учасників є на ринку, тим вищим є рівень конкуренції. Але, як ми вже говорили вище, університети є особливими організаціями, які виступають на особливому ринкові – ринкові освітніх послуг і тому через специфіку освітніх послуг не завжди чисельність університетів може визначати рівень конкуренції. Більше того, можна з впевненістю сказати, що кількість університетів ослаблює конкуренцію, особливо у сфері відбору кращих випускників середніх шкіл.

Одним із чи найважливіших компонентів конкуренції є якість. Наукові розробки в ділянці якості освіти ставлять за мету визначити її сутність. На сьогодні серед українських дослідників існує три основних підходи щодо визначення якості освіти:

- теоретичний, який ґрунтується на теоретико-методологічних дослідженнях;
- практичний, в основі якого лежить створення засобів контролю для оцінки якості підготовки студентів;
- комплексних, який об'єднує теоретичний і практичний підходи.

При теоретико-методологічному підході до управління якістю вищої освіти перевага надається теоретичному рівню підготовки та на цій основі вимірювати рівень якості вищої освіти.

Практичний підхід не має в своїй основі теоретико-концептуальних складових дослідження, а основна увага приділяється підготовці майбутніх фахівців до практичної діяльності.

Третій підхід, який об'єднує теоретичний і практичні підходи до оцінки якості вищої освіти позбавлений перерахованих вище недоліків. При управління якістю вищої освіти необхідно по-перше визначити, що розуміти під поняттям «якість освіти». Якість освіти – це набір певних характеристик, які визначають здатність випускника успішно здійснювати свою професійну діяльність.

Основні вимоги до якості підготовки випускників визначені в державних освітніх стандартах. Слід зауважити, що в державних освітніх стандартах сформульовані тільки мінімальні вимоги, але відсутні критерії відповідності випускників цим вимогам. Національна система забезпечення якості ґрунтується на спотвореній і застарілій «системі цінностей» (маються на увазі показники якості); тому моніторинг розвитку системи освіти не відповідає цілям підвищення якості. Немає чіткого визначення поняття «якість вищої освіти», тому важко знайти гравця в межах цій системи, який може дати розумну відповідь на питання: що є «добрим» і «поганим» у вищій освіті.

Освітній процес можна порівняти з виробничим процесом, але зі значними відмінностями. Об'єктом впливу (предмет праці) у вищому навчальному закладі є студент, який отримує знання і певні навички їх застосування на практиці. Особливістю функціонування університету є наукова і освітня діяльність. Згідно усталених уявлень університет не тільки навчає, але й проводить наукові дослідження. Тому від рівня

розвитку і поєднання цих двох видів діяльності залежить якість підготовки фахівців. Поряд з цим ефективні наукові дослідження не можуть проводитися без належного розвитку інформаційних технологій.

Велике значення для якісної підготовки мають навчальні плани і програми. За усталеною традицією в українських університетах студенти позбавлені права вільно вибрати навчальні дисципліни та їхній обсяг, що суттєво впливає на якість підготовки. Тому необхідно кардинально змінити ситуацію, коли студенти можуть на свій розсуд вибрати навчальні дисципліни. Така практика в майбутньому дозволить підвищити рівень конкурентоспроможності університету, оскільки вимагатиме від викладачів докорінним чином змінити підходи до навчальних предметів. Разом з тим основний тягар навчально-методичної роботи повинен переміститися від адміністрації університету на кафедру.

Освіта як головний творець та розповсюджувач знань і соціального досвіду, є потужним фактором розвитку людського потенціалу та економічного зростання. Але для забезпечення такого розвитку необхідним є не стільки високий рівень доступу населення до освіти, скільки якість освіти, яка вимірюється в обсязі здобутих когнітивних навичок. Аналіз освітнього сектору в країнах, що розвиваються, тільки доводить цей факт: показники якості освіти в таких країнах набагато гірші, ніж кількісні показники, якими переважно звітують, зокрема і в Україні(4).

Важливим для забезпечення якості освіти є процедура її моніторингу, яка повинна проводитися незалежним агентством, що оцінюватиме діяльність університету (або інших академічних ресурсів) згідно із глобальною концепцією національної якості і системою цінностей університету, а не Національною агенцією забезпечення якості освіти, що створюється згідно новим законом України «Про вищу освіту». Агентство повинно стати членом ENQA (Європейська асоціація із забезпечення якості у вищій освіті), щоб виправдовувати свій незалежний і надійний статус і отримувати важливі послуги ENQA. Участь міжнародних експертів в моніторингових процедурах повинна бути обов'язковою. Необхідно сформувавши певну оцінювальну функцію для визначення відповідності об'єкта оцінки вказаним заздалегідь критеріям.

В законі України «Про вищу освіту» вагоме значення відводиться запровадженню автономії університету, але справжньої автономії університет ще не має. Автономію університету можна впроваджувати в практику тільки після забезпечення моніторингу якості освіти. На сьогоднішній день стан національної вищої школи доводить той факт, що існуюча система централізованого жорсткого контролю негативно впливає на ефективність системи забезпечення якості. Ключове вирішення цієї проблеми полягає у самоорганізації системи, обмеженій тільки загальними правилами. Державний університет як одиниця, повністю підконтрольна Міністерству освіти і науки України (інколи – іншому міністерству), відрізняється реактивною поведінкою – не може приймати власні рішення. Відповідно, університет не може нести відповідальність за свою діяльність та її результати, працюючи за принципом виконання наказів згори, що призводить тільки до коротко термінового ефекту. На відміну від автономної структури, яка зацікавлена у максимальній ефективності та вимушена бути проактивною за своєю суттю – ставити довгострокові цілі та реалізовувати деяку стратегію розвитку. Державний університет, що керується ззовні, не може повноцінно слідувати власній стратегії, якою б продуманою та своєчасною вона не була. Реактивність поведінки

зберігається на всіх рівнях діяльності університет – від міністерства через ректора до викладача, впливаючи на відсутність академічної свободи та творчості.

Але при цьому необхідно зазначити, що автономія (в розумінні повної свободи прийняття рішень) може бути згубною за умов існуючого низького рівня культури в середовищі вищої освіти та зацікавлених зовнішніх сторін.

ВИСНОВОК

Отже, найбільшої шкоди вищій освіти в Україні завдає відсутність культури забезпечення її якості, яка формується через накопичення досвіду. Університетська автономія та прозорість вищої освіти, підтримана механізмами електронної демократії, та високою академічною культурою всіх учасників процесу мають стати гарантією успіху заходів забезпечення якості в системі вищої освіти.